

Анна Гедьо

ORCID iD 0000-0003-4151-0747

Анастасія Калужина

ORCID iD 0000-0001-7323-3006

УДК 94(477-25)"19":[82-94.09:[001-051(477-25)"192/193":394]]

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.15

ВИПРОБУВАННЯ МІСТОМ: КИЇВ СТОРІНКАМИ МЕМУАРНОЇ СПАДЩИНИ НАУКОВЦІВ (20–30-ті рр. ХХ ст.)

У розвідці проаналізовано умови повсякденного життя наукової інтелігенції Києва 20–30-их років ХХ ст. та його ролі в історичній долі людини інтелектуальної праці. Простежено зміну культурно-наукової атмосфери міста під час становлення радянської влади як фактора впливу на професійну діяльність науковців. На основі матеріалів особистого походження здійснюється спроба аналізу еволюції відносин держави та представників науки в першій третині ХХ ст., модифікації їх суспільного та політичного статусу під впливом радянської ідеології.

Ключові слова: Київ, повсякденне життя, епістолярій, наукова інтелігенція, Всеукраїнська академія наук, радянська влада.

Anna Hedo,

Anastasia Kaluzhyna

CITY REVIEW: KYIV BY PAGES OF THE MEMORIAL HERITAGE OF SCIENTISTS (20–30s, 20TH CENTURY)

In scientific research on the basis of analytical and synthetic criticism of the memoirs of Ukrainian scientists S. Yefremov, M. Hrushevskiy, K. Kharlampovych, A. Krymskiy, N. Polonska-Vasylenko is made an attempt to analyze the daily life of the scientific elite in the conditions of the establishment of Soviet power and to trace the influence of cultural transformations and the scientific atmosphere of Kyiv of 20–30s of the 20th century on the socio-legal status of scientists and their further destiny.

In the brutal conditions of the Soviet system writing letters and memoirs, it was the only way of expressing a person of intellectual work that could not accept the loss of a sovereign right on free labor.

Soviet propaganda had created an attractive image of Kyiv as an All-Union scientific center, attracting more and more attention to VUAN as the only institution capable of meeting the intellectual requirements of scholars. Dozens of emigre scholars had believed in the demagogy of the Bolsheviks, made a fateful step in their lives back to their homeland, because crossed the Soviet border was difficult to remain a rebellious person with preserved principles and views on morality, without losing their own lives. However, in such conditions there were people who, despite all the obstacles, tried to serve the Ukrainian people as long as possible in the bosom of science, to preserve its identity and historical heritage at the cost of their own lives. With the establishment of Soviet power, the Bolsheviks tried to "re-educate" and conquer the scientific elite as the main generator of democratic and national ideas for a totalitarian system. On the way to this goal, the Soviet authorities used any methods, starting with material domestic pressure, and ending with open repressions against the scientific elite of Kyiv, in order to destroying its authority as a sociocultural phenomenon. The result of this policy was a sharp decline in living standards and productivity of Ukrainian scientists, numerous repressions against so-called "bourgeois nationalists" as a symbol of the impoverishment of the Ukrainian idea. Thus, the transformation of the cultural and scientific atmosphere of Kyiv under the influence of the Soviet ideology turned it from the All-Union scientific center into the city of thousands of ruined fates.

Key words: Kyiv, everyday life, forensic documentation, correspondence, scientific intelligentsia, VUAN (National Academy of Sciences of Ukraine), Soviet government.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Гедьо А., Калужина А., 2019

Сьогодні, в умовах декомунізації доволі актуальною науковою проблемою є студіювання мемуарних джерел для реконструкції творчої

атмосфери Києва 20–30-х рр. ХХ ст., трансформації його духовного середовища під час становлення радянської влади. Аналіз мемуарної спадщини науковців, які часто міняли місце свого

перебування, дозволяє порівняти умови їх проживання в Києві та інших містах, простежити соціально-економічні та ідеологічні трансформації, які впливали не лише на професійну діяльність наукової еліти, але й на їх побут. Нестандартність, новизна ситуації навіть на підсвідомому рівні змушували людину коментувати побачене, закарбувати та зафіксувати його в пам'яті. Недарма Марк Блок називав джерела особового походження «мимовільними очевидцями», цінність та різноманітність фактів яких він порівнював із зненацька підслуханою розмовою (Marc Bloch, 1954. S. 61).

Епістолярні джерела та спогади мають найбільш потужний потенціал у вивченні мікроісторії, аналізі духовного життя суспільства того чи іншого періоду історії. Їх персоніфікований характер дозволяє дослідити не лише біографію певної особистості, її соціокультурні зв'язки, а й відчуття дух епохи, побачити її очима сучасника. До того ж найбільшою перевагою мемуарних джерел є ексклюзивність фактів, які здатні закрити білі плями історії, зрозуміти мотивації та рішення науковців, дослідити їх побут, середовище, в якому вони працювали, закохувалися, жили та помиралі.

З встановленням держави тоталітарного типу, щоденники та листування, окрім комунікативної та описової функцій, стали єдиним засобом вираження своїх думок, бути чесним з самим собою, своїми друзями та колегами, а не з радянською ідеологією. Ці матеріали є джерелом, де вплив радянської ідеології був мінімізований і де людина могла відійти від «офіційної лінії» та подати власне бачення подій, виразити свої переживання, скарги, справжнє ставлення до перетворень, пропагованих радянською владою (Коляструк О.А., 2008. С. 145-146).

Дослідниця повсякдення української інтелігенції О. Коляструк доволі влучно називає мемуарні джерела виявом «...культури діяльного опору особистості етатизму «я» — «державі»» (Коляструк О.А., 2008. С. 147). Справді, саме в такий спосіб визначні діячі української науки, як от: С. Єфремов, М. Грушевський, К. Харлампович, А. Кримський та Н. Полонська-Василенко, змогли передати не лише своєрідність своєї особистості, але й донести до нас крізь часи реалії того трагічного часу, в якому їм довелося жити та творити. Їхній мемуарний спадок доніс до нас детальні описи повсякденного життя, побуту, особистісних стосунків та проблем, з якими зіштовхувалися науковці Києва в 20-30-ті рр. ХХ ст. Робота над новими дослідженнями та публікація наукових розвідок, відсутність коштів не лише на друкування, але й, в певні періоди часу, на їжу, холод і голод стали невід'ємними провідниками наукової інтелігенції в умовах соціального експерименту радянської влади.

Серед сучасних дослідників повсякдення наукової еліти 20-30-х років слід зазначити О. Коляструк (Коляструк О.А., 2016. С. 15-20), А. Гедьо, Ю. Іорданову (Гедьо А.В., Іорданова Ю.В., 2013. С. 164-171; Іорданова Ю., 2017. С. 178-184), В. Шейко (Шейко В.М., 2017. С. 202-229), Н. Литвин (Литвин Н.М., 2010. С. 119-126), В. Ткаченка (Ткаченко В.В., 2008. С. 125-134), А. Зякун (Зякун А.І., 2008. С. 152-161) тощо. Вони вперше звернули увагу на життя науковців не в контексті діяльності ВУАН, а в їх повсякденні, реконструйованого за допомогою мемуарної спадщини науковців. Використання епістолярних джерел дозволило їм простежити зміни побуту науковців в перші роки становлення радянської влади та умовах її утвердження, визначити фактори впливу на наукову діяльність та подальшу долю людини, яка, не дивлячись на свій інтелект та видатні наукові доробки, під впливом комуністичної ідеології була віднесена до окремого прошарку. У своїх розвідках науковці відображають процес трансформації під впливом радянської ідеології в 20-х роках самого поняття «інтелігенція», порушення культу поваги до людей інтелектуальної праці, наслідком чого стало різке погіршення умов їх побуту та науково-публіцистичної діяльності.

Джерельною базою розвідки є мемуарна спадщина науковців ВУАН, а саме: щоденник С.О. Єфремова, спогади Н. Полонської-Василенко, епістолярна спадщина А.Ю. Кримського, М.С. Грушевського, К.В. Харламповича, аналіз якої дозволив дослідити трансформацію наукової та культурної атмосфери Києва, простежити зміни побуту та професійної діяльності науковців внаслідок соціально-економічних реформ, впроваджених радянською владою, визначити значення Києва в історичній долі наукової еліти післяреволюційної доби.

Мета цієї статті полягає у комплексному аналізі мемуарної спадщини української наукової еліти, яка за різних життєвих обставин опинилася і проживала в Києві у 20-30-х рр. ХХ ст.

Київ в ХХ столітті, як і в попередні роки, залишався не лише культурним, а й потужним науковим центром. Незважаючи на поразку української інтелігенції в національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. та ліквідацію статусу Києва як столиці, українські науковці отримали змогу працювати у «всеоб'єднуючій» науковій установі — ВУАН (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 324). Однак, як вдало зазначила Н. Яковенко, «друге народження» Академії наук України в руках більшовицької влади стало засобом зосередження всіх вчених в одному приміщенні для кращого їх контролю, адже, як відомо, саме науковці були головним виразником української національної ідеї. В її стінах проводилася надзвичайно складна робота по творенню вітчизняної науки, перепису

власної історії та розробки складних питань для представлення їх світовій спільноті (Яковенко Н., 2016). 20–30-ті роки ХХ ст. як в Європі, так і в Україні — це час так званої «практизації» науки і утворення мережі науково-дослідних установ, яка покликала до життя нову професію — наукового співробітника. Однак, яке ж ставлення до осіб інтелектуальної праці було в радянські часи і як воно відбилося на долі атлантів української науки?

Власне, з приходом до влади більшовиків в розмірене життя київської наукової еліти було внесено кардинальні зміни: академіки втратили суверенне право на автономну професійну діяльність, відбувалося «перевиховання» дореволюційної інтелігенції (Зякун А.І., 2008. С. 153–154). З кожним днем тоталітарна система все більше проникала в культурно-наукове життя Києва, одержавлювала не лише політичну владу й соціально-економічну сферу, а й особисте життя людини. У руках радянської пропаганди Академія перетворилася на привабливий магніт для науковців всієї України, які, повіривши в демагогію нової влади, поверталися до Києва. Ті ж, хто з обережністю ставилися до обіцянок радянської влади, — не насмілювалися їхати до УСРР, але в листах до своїх колег висловлювали сподівання на можливість приїзду до Києва за сприятливіших умов. Так, в листі К. Воблого до А. Кримського від 28 грудня 1920 р. автор зазначав, що «з великою охотою повернувся б до Києва, щоб працювати в Академії, але зразу не можу виїхати — не маємо теплої одежі. При сучасних умовах їхати дуже тяжко» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). Т. 2, 2005. С. 22).

Так чи інакше життя більшості науковців оберталось довкола Києва і не могло не позначитися на їх подальшій долі, адже партійно-радянська ідеологія, спрямована на побудову наднаціональної комуністичної держави, ліквідувала образ наукової інтелігенції як головного представника нації і з перших днів встановлення своєї влади в Україні змусила вже немолодих, в більшості обтяжених родинними обов'язками академіків пристосовуватися до нових умов існування (Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю., 2011. С. 72). Форми ж цього пристосування були різні. Хтось вибрав позицію тихого саботажу (М. Грушевський), хтось поступової підкореності (Д. Багалій), відкритої опозиції (С. Єфремов) або ж еміграція (В. Вернадський). У будь-якому випадку більшість науковців проявили велику відвагу, залишившись у Києві, адже з приходом більшовиків академіки кожного дня мусили боротися з жорстокими умовами тоталітарної системи та власним «я» задля праці на лоні науки та збереження не лише власного життя, а й життя своєї родини.

Прикладом залежної і, водночас, відірваної від Києва особистості був історик церкви К.В. Харлампович. За ініціативи Д. Багалія 7 червня 1919 р. Харлампович був обраний членом ВУАН при історико-філологічному відділі. Однак тогочасне становище Києва, охопленого громадянською війною, унеможливило його переїзд (Каран Д., 2001. С. 123). Зокрема, в листі до А. Кримського від 3 серпня 1920 р. він писав: «Приходится и еще ждать, тем более, что Киев испытывает затруднения и продовольственные, и топливные. Да не легка и дорога из Казани. Вот мотивы, по которым я все еще не решаюсь перебраться на Украину. Не говорю уже о том, что в Киеве нельзя будет просуществовать на одно академическое жалование...» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 18–19). Умови, в яких опинилася Україна і головним чином Київ в результаті неодноразового захоплення його більшовиками не могли не позначитися на становищі його населення. Навіть академіки, працівники інтелектуальної праці, яка б, здавалося, мала добре оплачуватися, змушені були жити на мізерні кошти, що отримували від нечисельних публікацій.

Яскравим прикладом появи поруч з ідеологічними і побутовими труднощами у Києві 20-х років ХХ ст. були спомини Н. Полонської-Василенко, котра на власній долі відчула «переваги» пропагованого більшовицькою ідеологією комуністичного суспільства. Політика влади, спрямована на побудову наднаціональної комуністичної держави, в якій би не існувало майнової диференціації, призвело до діаметрально протилежних результатів — замість «комуністичного раю» постало суспільство загальної бідності, де навіть науковці змушені були братися замість пера за сокиру, щоб хоч якось вижити та прогудувати родину (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 338).

Вдало ці реалії Києва 1920 року передала Наталя Дмитрівна. Так вона зазначала, що життя стало нестерпним: «Київ конав. Хто мав сили, ішов на село, щоб обміняти там речі, які дедали більше втрачали свою цінність, на харчі, ціни на які весь час зростали» (Там само. С. 319).

Нестерпні умови існування зумовили активний відтік науковців за кордон. Дехто, маючи зв'язок з селом або з меншими містами, покидав Київ, щоб врятуватися від голодної смерті. Ті ж науковці, кому щастило менше, змушені були відкладати науку і братися за фізичну працю, адже лише вона в умовах знецінення інтелектуальної діяльності давала можливість хоч щось заробити. Прикладом цього є спогади Н. Полонської-Василенко про швидку зміну діяльності вчених як реакцію на соціально-економічні зміни, принесені новою владою: «Професор Б.Я Букреев, математик, з зятем Б.М. Толпигією здобули широку

клієнтелю: вони возили ручним возиком дрова з пристані... Видатний знавець античного мистецтва С.О. Гілярів ходив по домах рубати дрова. Літературознавець О.А. Назаревський разом із жінкою торгували гарячим чаєм з «лотка» на Єврейському базарі... Академік Ф.І. Шмідт, фахівець зі світового мистецтва і блискучий лектор, сам ходив з цеберкою з крохмалем і наклеював на парканах оголошення про свої прилюдні лекції — а потім читав *lege artis**...» (Там само. С. 319–320).

Про складність долі жінки-академіка того часу свідчить і лист від 26 грудня 1920 р співробітниці ВУАН, мовознавця О. Андрієвської до А. Кримського. Так, Ольга Трохимівна описувала своє становище: «Перед тим, як виїхати на село я день-у-день мріяла про те, що ось я поїду, а там хліб довільний і лежить прямо на столі, коли схочу і скільки схочу їстиму його. Як тоді, так і тепер я іншого, oprіч Академії заробітку не маю і ні від кого ніякої помочі не одержую... Та тоді було легше, бо — не хлібом самим житиме чоловік! — Тоді душу гріла надія... І жилося, і терпілося, і ждалося. А тепер терпець урвався. Так гостро, аж боляче, хочеться позбутися того бруду, холоду, темноти, в яких людина тепер животіє. Хочеться людського життя» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 20–21).

Занепад людської душі в умовах справжнього виживання та матеріалізацію інтересів академіків в Києві 20-х років відзначала і Н.Д. Полонська-Василенко, це був час, коли «видатні вчені й громадські діячі мусіли зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні. Ширилися плітки. Рівень інтересів знижався до рівня зацікавлень базарних перекупок, і дуже тяжко було знайти людину, яка вміла стоїчно переносити жах життя і зберігати потребу духовного» (Полонська-Василенко Н. С. 321).

Власне, до таких осіб можна віднести публіциста, літературознавця, академіка С. Єфремова. Його доля — яскравий приклад становища людини, опозиційної до радянської влади. Скрутні умови життя, ігнорування наукового доробку стали невід'ємним елементом повсякдення Сергія Олександровича: «День неудач. Державне видавництво вже три місяці не платить ні копійки, а перед святами требі грошей, то за ними всюди шатався — не дістав» (Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929, 1997. С. 224).

Однак, як видно з його спогадів, написати щось в СРСР ще не означало надрукувати його, адже ще з початку 1920-х років, як метод «перевиховання» наукової еліти, була застосована цензура. Її результатом стало поширення закликів боротьби з «буржуазною ідеологією» та перекриття усіх каналів поширення культурної та наукової інформації, відмінної від «офіційної ідеології» (Зякун А.І., 2008. С. 152–153).

Таким чином, жорстока радянська цензура, брак матеріальних ресурсів та коштів, вплив статусу науковця на його професійну діяльність ставали невід'ємним тягарем інтелектуального повсякдення київської наукової еліти.

Навіть для ВУАН, яка, здавалося б, підтримувалася радянською владою, брак можливостей видавництва праць її співробітників стало великою перешкодою на шляху їх професійної діяльності. Ось як Н. Полонська-Василенко описувала видавничі можливості ВУАН 20-х років, де нагромадилися великі запаси готових до друку робіт: «З великими труднощами вдалося надрукувати в 1919–1925 роках по одній книзі «Записок» І відділу. Друкувалися вони на сірому папері, але поява кожного тому була тріумфом для Академії» (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 325). Так, у січні 1923 р. на проблеми з папером скаржився у листі до Д. Багалія А. Кримський: «Правда, у нас зле з папером. Держава, передавши нам друкарню, не дала нам ані однієї стопи паперу, ані грошей на закупівлю паперу. Все, що ми друкуємо, друкується на папері, пожертвованому авторами, або покупленому мною з моїх випадкових заробітків...» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 41).

Однак навіть необхідність пошуку альтернативних способів заробітку грошей та публікацій наукового доробку не змусила академіків покинути свою працю: «В холодних, неопалених залах, у пальтах, у шапках, у шарфах сиділи вчені і писали своє на шматках пакувального паперу, на зворотнім боці коверт чи календарних аркушків, розігріваючи диханням замерзлий атрамент. Властиво це був не атрамент, а настругане і розчинене в воді осердя хемічних олівців... Платні вченим не видавали місяцями; а коли гроші нарешті попадали в їхні руки, то ефекту від них було мало, бо ціна їх на ринку сильно упала» (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 321).

Проблема платні була доволі актуальною для академіків, адже де факто ще 31 серпня 1920 р. РНК видало декрет про поліпшення становища вчених, а протягом 1921–1922 рр. його положення були персоніфіковані. За умовами указу персональні пайки встановлювалися для Д. Яворницького, П. Тутковського, Д. Багалія, А. Кримського та ін. (Ткаченко В.В., 2008. С. 127). Проте з листа Агатангела Юхимовича до М. Астермана від 6 лютого 1924 р. стає зрозуміло, що його умови не виконувалися: «Декрет СНК [УСССР] о моем полнейшем материальном обеспечении издан уже несколько лет тому назад, а на практике усердие истолкователей к чему его свело. [!] Декрет гласит, что я должен получать пожизненное жалование вне всяких тарифных норм, а на практике я получаю не только бесконечно меньше любого спеца в таком угодно предприятии, но даже меньше получаю, чем

профессор средней руки. Декретом СНК [УССР] мне и моей голодной семье пожизненно назначен усиленный продовольственный паек, а на практике у меня отобран вообще всякий паек, и усердие истолкователей, по-видимому, разъяснит, что мне за это отнятое не полагается даже никакого эквивалента» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 72).

Природно, що чи не найважче у морально-психологічному та фізичному плані тогочасних реалій було жінкам, адже карально-репресивний апарат не розрізняв жінок та чоловіків, всі однаково знаходилися на вістрі небезпеки. Академіки змушені були йти на жертви мало не щодня, адже сама наукова робота, забираючи більшість часу, лишала їх і жіночого щастя.

Про свою самотність у контексті повсякдення писала і Н.Д. Полонська-Василенко, однак в таких обставинах вона могла коштувати їй життя, тому що прямим наслідком погіршення умов побуту та харчування стали численні хвороби, на лікування яких не вистачало ані коштів, ані медикаментів. Так, Наталя Дмитрівна згадувала про стан свого здоров'я в 1920 році: «Холод у помешканні був такий, що коли я на початку 1920 року захворіла на висипний тиф і мене відвідав старий наш приятель, проф. В.В. Виноградов, і хотів дати якихось ліків, то виявилось, що в кімнаті замерзла вода. Він одверто сказав як стоїть справа зо мною, і додав: до лікарні перевезти неможливо, та й нема рації: буде ще гірше... Все буде залежати від опорності організму і... волі до життя. Я видужала. Але влітку знову захворіла — вже на червний тиф...» (Полонська-Василенко. Н., 2011. С. 322).

Загалом скарги на погіршення стану здоров'я в Києві 20-х стали буденним явищем і серед вчених-чоловіків. Професор М. Пунін казав Н Полонській-Василенко що «...затяжна хвороба показова для життя наших науковців, які поставлені в такі умови, що їх організм не в стані ставити спротив хвороби» (Там само).

Особливо це відбилося на стані А. Кримського. Як бачимо з листа Агатангела Юхимовича до В. Мінорського, після 9 лютого 1924 р. фізичне та психологічне виснаження, невпевненість в своєму становищі, повна невизначеність долі наукової спадщини не могли не позначитися на продуктивності його діяльності: «Страстей, конечно, нет, но вместо них есть ужасное сознание, что и самой жизни скоро не будет, и что огромное множество работ, которые именно теперь, на закате лет хотелось бы довести до конца — останутся не довершенными. Сознание это[го] меня до того угнетает, что я уже два раза подавал прошение об отставке от должности Непременного секретаря, желая запереться в кабинете и отдаться исключительно науке... Я, положим, не теряю надежды, что месяца через два освобожусь от всяких

административных обязанностей, и каждую ночь (вернее утро), ложась спать, я утешаю себя арабской поговоркой... "Ну, погонщик, потерпи еще одну, последнюю ночь"» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 79).

Повертаючись до проблеми еміграції науковців за кордон, слід відзначити, що і М. Грушевський в умовах суспільства, де на перший план виходила фізична праця, суспільства, в якому неухильно руйнувався образ наукової еліти як соціального феномену, задля продовження наукової діяльності змушений був знаходити порятунок за межами УСРР. Однак, як видно з його листування із Е. Фариняком, М. Грушевський тужив за батьківщиною і не покидав надії повернутися до України.

Маючи проблеми з більшовиками ще з 1918 року, Михайло Сергійович під час еміграції вів активне листування з колегами, щоб не упустити в ідеологічному і соціально-економічному плані можливість повернутися до Києва. Так, у листі до Е. Фариняка з Бадену за 12 грудня 1922 року він писав: «з чужих видань я не маю прибутку, а роблю се в надії, що постарають ся продавати багато моїх книг. Бо, як знаєте, з книг я тепер виключно й живу. На Україну вертатись не можу: товариші, котрі літом туди поїхали, пишуть, що не можна, бо могли б з мене большевики зробити дуже недобрий вжиток» (Листи М. Грушевського до Е. Фариняка, 1976. С. 130).

Справді, про несприятливість атмосфери в Києві на початку 20-х щодо політичних переконань свідчить такий лист Михайла Сергійовича до Е. Фариняка з Бадену за 12 січня 1923 р.: «На Україні, здається, не дуже там журять ся, бо однаково дотеперішня «самостійність» Ук.(раїнської) Республіки була чистою іронією: однаково всім правила купка большевиків московських. Більшість докучає, з одного, крайня нужда, обгострена голодом, а з другого боку — що большевики паралізують всяку самодіяльність і не дають змоги громадянству двигнутись з тої нужди. Так їх стероризувало розстрілами, арештами, засланнями, що бояться пальцем рушити. Інтелігенція мусить шукати у більш.(овиків) служби, бо громадських організацій нема; а щоб дістати якусь платню, мусять «доказувати свою лояльність». Здихай або записуй свою душу!» (Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.), 1977. С. 119).

Однак вже в 1924 році, коли наслідки голоду минули і політика «українізації», проголошена РНК здійснила позитивний вплив на науково-культурне життя Києва, М. Грушевський все ж наважився піти на цей доленосний крок, перетнувши радянський кордон. Ось як він описував свій київський побут по поверненню в листі до Е. Фариняка за 18 березня 1924 р.: «Приїхав я 7. III, але ще досі не маю помешкання і не маю змоги працювати правильно. До того зима, холодно,

я приїхавши перестудивсь, і ще не прийшов до ладу... Як академік я маю тепер місячно 46 рублів нової валюти = 23 долари, а сього вистачає для нашої родини на обід. На сніданне і вечеру треба иньшим способом заробити, і на все иньше також. Дуже жите розбите, і тільки від кількох місяців почало поправлятися. Всяка пожива єсть, і крам. Але платні смішно маленькі в порівнянні з ціною поживи, а що вже казати про одягу, обуве і т. ин. Порядні черевики коштують 10 доларів — і се звичайна місячна платня для багатьох. Але мабуть іде до кращого і в сім, а що до українського життя, то таки безсумніву, що кращає. Таки та українізація потроху робить своє — тільки дуже потроху. Не стає на неї грошей» (Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. С. 107).

Сприяла рішенню М. Грушевського, як видно з листа до Е. Фариняка від 16 грудня 1923 р., і обіцянка радянської влади не застосовувати до науковця каральних заходів: «Уряд ніби то рад мойому повороту, обіцяє, що не матиму трудностей, коли назад захочу виїхати». Продовжує: «З Київа буду старатись підтримувати звязки з Вами далі — як що звідти листи будуть добре ходити... Але майте на увазі, що большевицька цензура ті листи читатиме, отже, особливо в початках, не пишіть про большевиків, а більше про Ваші особисті справи, про книги то що» (Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.). С. 130–131).

Рішення про підтримку науково-організаційної роботи М. Грушевського радянська влада прагнула використати у власних цілях, адже це ще був час її нестабільності. Партійні керівники сподівалися, що М. Грушевський піде слідами Д. Багалія, який заявив про свою підтримку марксистської методології дослідження і працю на користь радянської влади (Каран Д., 2001. С. 125). Пізніше, саме ця прихильність радянських керівників до Грушевського стане підставою для звинувачення академіка в «політиканстві» та «закулісних інтригах» колегами ВУАН (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 153–154). Однак, як засвідчили численні матеріали, Михайло Сергійович з моменту свого повернення зайнявся не лише науково-літературною, а й правозахисною діяльністю, енергійно намагався користуватися своїм авторитетом для порятунку колег-академіків від репресій (Каран Д., 2001. С. 125).

Зокрема, М. Грушевський надавав всебічну допомогу в справі згаданого вище К. Харламповича, репресованого радянською владою у вересні 1924 р. за поширення контрреволюційної літератури та «переховування церковного майна» (Справа академіка К.В. Харламповича, 2000. С. 73), свідченням чого став лист Харламповича 27 жовтня 1927 р.: «...я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволити мене впродовж цілих трьох років. Вони

підтримували мою бадьорість і дали мені змогу більш-менш легко перенести заслання, поруч з грошовою та книжковою підтримкою» (Каран Д. С. 133).

Дійсно, епістолярні матеріали засвідчили неабияку працездатність та витривалість Костянтина Васильовича, адже навіть заслання не змусило його покинути наукову діяльність та мрії пов'язати подальшу долю з Києвом і ВУАН. Так, в листі до М. Грушевського із Тургаю 15 грудня 1927 р. Харлампович повідомляв про те, що морально готувався до переїзду в Київ і виражав своє занепокоєння можливістю неприйняття його київськими академіками: «Розуміється, то добре, що академічна верхівка сприятлива до мене. Але кепсько те, що тільки "під цю хвилю". І що її настрої може швидко простити. Може він ще скорш прохолоне, як я приїду до Київа? Не дипломат я і не політик! Але завсіди я певний буду Вашої незмінної прихильності до мене. Ви знов, як і три роки тому, пропонуете помістити мене в своєму академічному кабінетові. Хоч би в конурі, аби в Київі!» (Там само. С. 137).

Проте потрапити К. Харламповичу до Києва після звільнення вдалося не одразу, а лише восени 1931 року, незадовго до власної смерті. Мабуть, саме тому після довгоочікуваного переїзду з Ніжина він надавав доволі позитивного забарвлення своїм описам, хоча проблеми з житлом, коштами та умовами наукової роботи залишалися далекими від стандарту: « В Нежине, надеюсь, всё тихо и спокойно. Но я сейчас, кажется, уже не мог бы жить там — так втянулся в киевскую жизнь. Здесь хорошо уже тем, что можно найти работу. Правда, должность библиотекаря ещё не утверждена и меня кормят надеждой. Но имею сдельную работу — по части библиографии и корректуры. Последним мне можно заработать в день 10 рублей, — но они не постоянны и платят заработанное очень неаккуратно» (Добров П.В., Гедь А.В., Медовкіна Л.В., 2011. С. 66).

Пристаєність наукової еліти до таких умов була зумовлена десятирічним досвідом виживання в комуністичній державі, однак, як видно з епістолярію науковців, тенденція до погіршення життя наукової інтелігенції лише посилюється у 1930-х рр.

Доволі іронічно відбито реалії тогочасного академічного повсякдення Києва в листуванні К.В. Харламповича з М.М. Бережковим за 1932 р.: «Много можно было бы рассказать об академической жизни, но поберегу до личного свидания, о времени которого не могу даже загадывать. Что пишет Дмитрий Николаевич. Я Вам как-то советовал просить его о присылке чая. Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но, увы! У меня никогда не было долларов (Там само. С. 116).

На перший погляд ці проблеми можуть здатися доволі другорядними і навіть дивними для сучасного читача, однак слід зрозуміти, яке значення вони відігравали в житті людини, котра прагнула донести свої знання не лише нащадкам, а й цілому людству. Доля Костянтина Васильовича стала символом морально-етичної та інтелектуальної деградації радянського суспільства, в якому науковий спадок видатних вчених був повністю знецінений, і в якому люди з вищою освітою та докторськими ступенями в Києві мали скитатися в пошуках роботи, задовольняючись не те що заробітком в 10 рублів, а збереженням життям.

Як не трагічно про це говорити, однак від руки тоталітарної машини К. Харламповича врятувала передчасна смерть, адже ГПУ формувало щодо нього звинувачення у причетності до фіктивної справи «Національного центру» разом з М. Грушевським (Справа академіка К.В. Харламповича, 2000. С. 76).

Взагалі кінець 1920-х — початок 1930-х років став знаковим для долі більшості академіків, адже це був час форсованої індустріалізації, яка поставила суспільство в умови масового терору, голоду та страху. Провину за провал політики Сталіна покладали на «ворогів народу», яких потрібно було винищувати задля побудови соціалізму.

Засобами їх ліквідації були масові арешти, фальсифіковані процеси, найгучнішою з яких стала справа СВУ 1930 року, яка сколихнула культурне життя Києва. З лав ВУАН та всієї наукової еліти міста було вилучено сотні представників інтелектуальної сфери, «...прилюдні та «закриті» чистки перетворили життя просто в жах» (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 332).

Услід за фіктивними процесами все активніше поширювалися звинувачення в «буржуазному націоналізмі», науковці, які приїхали або повернулися в Україну на початку 1920-х років внаслідок активної пропаганди радянської влади щодо УСРР і власне Києва як вільного наукового центру стали бранцями тоталітарного режиму. До того ж, в цей час активно почали проявлятися і ознаки голоду. Н. Полонська-Василенко іронічно зазначала: «У 1920 році вмирав Київ; у 1933 році вмирало українське село. В 1920 році інтелігенція тікала на село, щоб порятуватись від голоду і холоду, а тепер селяни волоклися до Києва, щоб умерти на його площах і вулицях» (Там само. С. 333).

Показовим для визначення рівня якості життя в цей час стала доля Д. Заболотного — президента ВУАН, який змушений був жити в невеликій кімнаті будинку Президії Академії на Володимирській вулиці. І. Розгін згадував: «15 грудня 1929 р. — Д. Заболотний помер у розквіті творчих сил. До того багато спричинили

матеріальні умови, в яких він опинився переїхавши до Києва... У кутку цієї зали на залізному солдатському ліжку лежить хворий Президент УАН. Його одяг висів на єдиному стільці, що стояв біля ліжка, отже ні я, ні професор П. Кучеренко, що мене представляв Д. Заболотному, навіть не мали на чому сидіти і мусили стояти... Можна собі уявити, які він мав інші побутові умови, не кажучи про моральний стан, коли в найбільшому українському центрі не знайшлося звичайного житлового приміщення для президента УАН...» (Ткаченко В.В., 2008. С. 131).

Це був час всезагального морального та психологічного виснаження, повної апатії, умови якого заклали подальший шлях до тотального фізичного винищення геніїв української науки та їх нащадків. А. Кримський в листі до В. Вернадського від 18 жовтня 1930 р. так описував своє становище: «Не знаю, як у Вас в Петербурге, но у нас на Украине люди, собравшись, не имеют другой темы для разговора, кроме жалоб не отсутствие еды, на формальное голодание, на ужас замерзнуть в нетопленной квартире, простудиться на улице из-за отсутствия подошв на обуви или теплой одежды, и т.п., и т.п. В 1920-[19]21 гг. у меня был период, почти полугодичный, когда я не имел жиров; но полного отсутствия пищи у меня не бывало. Теперь сплошь да рядом бывают дни, когда я совсем ничего не имею есть... Безысходная тоска! Не жизнь, а сплошной позор, усугубляемый сознанием, что через месяц будет еще хуже...» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського, 2005. С. 233).

Люди наукової праці, незручні радянській владі зникали з «...дому, зі служби, вулиці. При зустрічах приятелі боязко питали про спільних знайомих...» (Полонська-Василенко Н., 2011. С. 334). Саме такими були умови виживання науковців в Києві 30-х років.

Отже, після національно-визвольної революції українська наукова еліта отримала змогу працювати в загальнооб'єднуючій установі УАН, в стінах якої проходила складна робота з переписування історії та вирішення складних наукових проблем. Київ став інтелектуальним осередком, довкола якого оберталися долі тисячі вчених. Проте прихід більшовиків сколихнув розмірене життя культурно-наукового простору міста, а ВУАН стала засобом зосередження та контролю наукових сил, як головного генератора демократичних та націоналістичних ідей. Співпраця з новою владою була мало не єдиним засобом для виживання в умовах повного одержавлення всіх сфер життєдіяльності особистості. Ті ж, хто зберігав свої переконання та відкидав «офіційну ідеологію», були приречені на напівголодне існування з ярликом «буржуазного націоналіста».

Аналіз мемуарної спадщини науковців свідчить, що холод, бідність, перлюстрація листування, жорстока цензура та тиск з боку влади значно вплинули на працездатність київських академіків, проте і в такій атмосфері вони не полишали надії донести свій спадок наступним поколінням та світовій спільноті. Однак

з посиленням радянської влади науково-культурний простір Києва перетворився на справжню в'язницю, заповітизовану та наскрізь просякнуту комуністичною ідеологією. Таким чином, Київ з об'єднуючого центру всесоюзної науки став містом з тисячами зламаных доль.

ДЖЕРЕЛА

1. Гедьо А.В., Йорданова Ю.В. Повсякденне життя української академічної еліти на початку ХХ ст. та в 1920-1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 164-171.
2. Добров П.В., Гедьо А.В., Л.Ю. Медовкіна. Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк : Донбас, 2011. 299 с.
3. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941) : у 2 т. / Л.В. Матвеева. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т. 2. 358 с.
4. Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929. К. : ЗАТ Газета «Рада», 1997. 848 с.
5. Зякун А.І. Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20-30-ті роки ХХ ст. *Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина* : зб. наук. праць / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2008. С. 152-161.
6. Йорданова Ю. Аналіз епістолярної спадщини М.С. Грушевського (кінець ХІХ ст. — 1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. Вінниця. 2017. Кн. 26. С. 178-184.
7. Каран Д. Листи К.В. Харламповича до М.С. Грушевського. *Київська старовина*. 2001. № 6. С. 122-144.
8. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145-153.
9. Коляструк О.А. Повсякденність української інтелігенції у перше радянське десятиліття: політичний контекст. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 1. С. 15-20.
10. Коляструк О.А. Проблеми історії радянської інтелігенції 1920-х рр. в сучасній російській історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 13. С. 343-345.
11. Коляструк О. Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2018. Вип. 26. С. 54-57.
12. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (За час від 28.I.1922 до 12.II.1927) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1976. № 1-4. С. 121-130.
13. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (1923 р.) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1977. № 1-2. С. 118-131.
14. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (Від 18 березня 1924 до 12 лютого 1927) / До друку підготував М. Антонович. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1977. № 3-4. С. 106-112.
15. Литвин Н.М. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 119-126.
16. Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчук. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
17. Справа академіка К.В. Харламповича / публ. арх. док., передм. та комент. О. Морозова. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 71-87.
18. Ткаченко В.В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 125-134.
19. Шейко В.М. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика відносин. *Культура України*. 2017. Вип. 58. С. 202-229.
20. Яковенко Н. «Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий — ніколи». PLATFOR.MA, 2016. URL : <http://science.platfor.ma/natalya-yakovenko/> (дата звернення 21.04. 2019).

REFERENCES

- Hedo, A. V., & Iordanova, Yu. V. (2013). Povsiakdenne zhyttia ukraïnskoi akademichnoi elity na pochatku XX st. ta v 1920–1930kh rr.: analiz epistoliarnoi spadshchyny naukovtsiv. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia / Historical and Political Studies*, 2, 164–171 [in Ukrainian].
- Hedo, A. V., Dobrov, P. V., & Medovkina, L. Yu. (2011). Kostiantyn Vasyliovych Kharlampovych (1870–1932 rr.): intelektualna biohrafia istoryka. Donetsk: Donbas [in Ukrainian].
- Matvieieva, L. V. (Ed). (2005). Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 rr.). Vol. 1–2, Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Yefremov, S. O. (1997). Shchodennyky. 1923–1929. Kyiv: ZAT Hazeta «Rada» [in Ukrainian].
- Ziakun, A. I. (2008). Ukraïnska intelihentsiia: sotsialnyi portret kriz 20–30-ti roky XX st. *Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspilstvo, liudyna / Contemporary Picture of the World: nature, society, people*, 152–161 [in Ukrainian].
- Iordanova, Yu. (2017). Analiz epistoliarnoi spadshchyny M. S. Hrushevskoho (kinets XX st. — 1930-ti rr.). *Novi storinky istorii Donbasu / New Pages of Donbas history*, Vol. 26, 178–184 [in Ukrainian].
- Karan, D. (2001). Lysty K. V. Kharlampovycha do M. S. Hrushevskoho. Kyivska starovyna / *Kiev Antiquities*, 6, 122–144. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal / Ukrainian Historical Journal*, 2, 145–153 [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A. (2016). Povsiakdennist ukraïnskoi intelihentsii u pershe radianske desiatiillytia: politychnyi kontekst. *Umanska starovyna / Uman's Antiquities*, 1, 15–20 [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A. (2008) Problemy istorii radianskoi intelihentsii 1920kh rr. v suchasniï rosiiskii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho / Scientific Notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi*, 13, 343–345 [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A. (2018). Ukraïnska intelihentsiia 1920kh rr.: (ne)banalnist potreb i problema vyboru. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho / *Scientific Notes of the Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi*, 26, 54–57 [in Ukrainian].
- Antonovych, M. (1976). Lysty M. Hrushevskoho do E. Faryniaka (Za chas vid 28.I.1922 do 12.II.1927). *Ukraïnskyi istoryk / Ukrainian Historian*, 1–4, 121–130 [in Ukrainian].
- Antonovych, M. (1977). Lysty M. Hrushevskoho do E. Faryniaka (1923 r.). *Ukraïnskyi istoryk / Ukrainian Historian*, 1–2, 118–131 [in Ukrainian].
- Antonovych, M. (1977). Lysty M. Hrushevskoho do E. Faryniaka (vid 18 bereznia 1924 do 12 liutoho 1927). *Ukraïnskyi istoryk / Ukrainian Historian*, 3–4, 106–112 [in Ukrainian].
- Lytvyn, N. M. (2010). Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichni chynnyk borotby z ukraïnskoïu intelihentsiieïu. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo torhovelno-ekonomichnogo universytetu / Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 3, 119–126 [in Ukrainian].
- Shevchuk, V. (Comps). (2011). Polonska-Vasylenko N. Spohady. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
- Morozova, O. (2000). Sprava akademika K. V. Kharlampovycha. *Siverianskyi litopys*, 71 — 87 [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. V. (2008). Pytannia materialno-pobutovoho zabezpechennia ukraïnskykh uchenykh u mizhvoiennyi period (1921–1939 rr.). *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal / Ukrainian Historical Journal*, 6, 125–134 [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2017). Intelihentsiia i radianska vlada v Ukraini pislia Zhovtnevoho perevorotu 1917 r.: polityka i praktyka vidnosyn. *Kultura Ukrainy / Ukrainian Culture*, 58, 202–229 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2016). «Lyshe naivnyi istoryk slipo viryt dzherelu, natomist fakhovo zryly — nikoly». *PLATFOR.MA* [in Ukrainian].
<http://science.platfor.ma/natalya-yakovenko>

Дата надходження статті до редакції: 06.05.2019.